

ГАЗЕТНІ ПУБЛІКАЦІЇ, ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА ПОВСЯКДЕННЯ РОБІТНИКІВ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ М. ЗАПОРІЖЖЯ (1930-і – 1980-і рр.)

Ю. І. Головко

Запорізький національний університет

golovko@znu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2092-5360>

В. І. Мільчев

Запорізький національний університет

vladmilchev@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4432-3322>

А. С. Подлужний

Запорізький національний університет

rjkteam8148@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4080-601X>

Ключові слова: періодична преса, газети, Запоріжжя, Дніпровський промисловий комплекс, комуністична ідеологія.

У статті досліджується функціонування багатотиражних газет, які видавалися підприємствами Дніпровського промислового комплексу у м. Запоріжжя за доби існування Української РСР. Було окреслено місце цих газет у забезпеченні ідеологічного контролю Комуністичної партії за процесом індустріалізації та конструювання «радянської людини». Висвітлено конкретні завдання, які виконували редакційні колегії газет, на вимогу дирекції підприємств, а також контролюючих радянських і партійних органів. Здійснено класифікацію жанрів публікацій, зазначено виду належності історичних джерел, які з'являлися у періодичній пресі даного типу. Визначено, що основний зміст випусків газет промислових підприємств становили: законодавчі акти уряду і партії; діловодні документи підприємств; інформаційні повідомлення щодо внутрішнього та зарубіжного життя; джерела особового походження – біографії, інтерв'ю, спогади та листи працівників; фотозображення. Особливу увагу було приділено аналізу текстів, які висвітлювали різноманітні аспекти соціальної сфери та повсякденного життя маси пересічних робітників заводів й інших підприємств м. Запоріжжя – листи до редакцій газет і відповіді на них, публікації спрямовані на подолання різноманітних девіацій, в першу чергу алкоголізму, низького культурного рівня та незадовільних умов життя пролетаріату тієї епохи.

NEWSPAPER PUBLICATIONS AS A SOURCE OF RESEARCH INTO THE HISTORY AND EVERYDAY LIFE OF INDUSTRIAL WORKERS IN ZAPORIZHZHIA (1930s – 1980s)

Yu. I. Golovko

Zaporizhzhia National University

V. I. Milchev

Zaporizhzhia National University

A. S. Podluzhnyi

Zaporizhzhia National University

Keywords: periodical press, newspapers, Zaporizhzhia, Dnipro industrial complex, communist ideology.

The article examines the functioning of multi-circulation newspapers published by enterprises of the Dnipro industrial complex in the city of Zaporizhzhia during the existence of the Ukrainian SSR. The role of these newspapers in ensuring the Communist Party's ideological control over the process of industrialization and construction of "the Soviet man" has been outlined. The specific tasks performed by the editorial boards of newspapers at the request of the directorates of enterprises, as well as by controlling Soviet and party bodies, have been highlighted. The classification of the genres of publications was carried out, and the specific types of historical sources that appeared in the periodical press of this type were indicated. It has been determined that the main contents of newspaper issues of industrial enterprises included legislative acts of the government and the party, administrative documents of enterprises, information messages about domestic and foreign life, sources of personal origin such as biographies, interviews, memoirs, and letters from employees, as well as photographic images. Particular attention was paid to the analysis of texts that highlighted various aspects of the social sphere and everyday life of the mass of ordinary workers at factories and other enterprises in Zaporizhzhia. This includes letters to newspaper editors and responses to them, as well as publications aimed at addressing various deviations, primarily alcoholism, low cultural levels, and unsatisfactory living conditions of the proletariat of that era.

Періодична преса завдяки своїм соціальним функціям відіграла у житті радянського суспільства важливу роль, як засіб масової інформації, агітації та пропаганди. З одного боку періодика вирізняє переважання текстів інформаційного та публіцистичного жанрів, а з іншого, її матеріали являють собою комплексне джерело та сховище історичних джерел різних видів¹.

Упродовж всього часу існування насадженого в Україні радянського ладу періодична преса стрімко розвивалася, нарощуючи щороку свій обсяг. Подібне зростання відбувалося, в першу чергу, за рахунок збільшення місцевих видань, тих, які видавалися не на республіканському рівні, а «на місцях» - обласні, районні, міські². З розвитком індустрії, з розбудовою Дніпровського промислового комплексу (ДПК), у м. Запоріжжі починають активно розвиватись багатотиражні газети. Ці газети виконували вагому для радянської влади роль як у висвітленні трудової діяльності, так і у якості інструменту ідеологічного впливу на трудящих³. Їх завданням було «мобілізувати працівників промисловості для підвищення рівня трудової діяльності»⁴. Дані періодичні видання виникли

внаслідок колективного керівництва промисловою галуззю з боку органів управління (заводські адміністрації) та самоуправління (профспілки), партійних/комсомольських організацій на промислових підприємствах (ПП).

Стан наукової розробки проблеми характеризується відсутністю значної кількості досліджень за темою. Серед рідких і щасливих виключень наведемо праці лише двох дослідників (обидва наші земляки та випускники ЗНУ): історика д.і.н. Ю. О. Каганова та філолога-журналіста к.ф.н. Т. В. Хітрової (див. нижче в посиланнях). Ці розвідки стали своєрідним дороговказом нашої роботи.

Предметом дослідження є атрибуція та класифікаційна характеристика комплексів газетної періодики, випродукованих у процесі діяльності редакцій промислових часописів ДПК радянської доби; з'ясування та загально-історичного, джерелознавчого та журналістського контекстів їх створення; розкриття інформативних можливостей у справі вивчення соціального та повсякденного життя населення м. Запоріжжя в 1930 – 1980-х рр. *Мета дослідження* – історико-джерелознавчий аналіз діяльності підприємств ДПК в якості продуцентів періодичної преси. Для досягнення поставленої мети необхідно було вирішити наступні *дослідницькі завдання*: проаналізувати вплив радянських і партійних органів доби СРСР на процес продукування заводської періодичної преси; розкрити

¹ Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР. К.: Вища школа, 1986. С. 214–216.

² Маковійчук І. М. Преса Радянської України в умовах розвинутого соціалізму. К.: Наукова думка, 1978. С. 25–32.

³ Каганов Ю. О. Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості в Україні (1950 – 1985 рр.) Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2014. Вип. 38. С. 213–225.

⁴ Нестуля Л. А. Роль многотиражных газет в повышении тру-

довой активности работников предприятий тяжелой промышленности Украинской ССР (1981-1985 гг.): Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.02. К., 1989. С. 7–13.

інформативний потенціал текстів багатотиражок ПП для реконструкції соціальної історії робітників м. Запоріжжя за радянської доби.

Реалізація дослідницьких завдань нашої наукової розвідки стала можливою саме завдяки окресленню кола джерел, які мають бути задіяними для цього – *джерельної бази*. Основу даного, історико-джерелознавчого по своєму характеру, дослідження становить сукупність газетних фондів Державного архіву Запорізької області (ДАЗО), Запорізької обласної універсальної наукової бібліотеки, колекцій періодики музеїв м. Запоріжжя, зокрема тих, які були організовані на базі підприємств.

Якщо предметно говорити про розвиток періодичних видань ПП ДПК, то слід відзначити, що поштовх процесу дав початок будівництва Дніпрогесу. З 1927 р. видавалась газета «Дніпробуд» (рос. «Днепрострой»). Ще одна газета, пов'язана із ГЕС – «Пролетар Дніпробуду» – виходила з 1928 р. З 1934 р. цю газету було перейменовано на «Дніпровський пролетар». У 1939 р. газета вчергове змінила назву на «Ленінську Дніпровську ГЕС», під якою виходила до 1941 р. Після закінчення війни газету було відновлено під назвою «Дніпробудівця». Чергового разу газету відновили у 1974 р.: «Дніпробудівець» був друкованим органом Управління будівництва «Дніпробуду-2», який відповідав за зведення другої, додаткової електростанції на тілі греблі.

Якщо ж говорити про запорізькі заводи, що входили разом із Дніпрогесом до ДПК, слід визнати, що найбільшим з них був «Запоріжсталь» (ЗС), на якому з 03.07.1934 р. видавалась газета «Дніпровський металург» (ДМ). Також зберігаються випуски газети «Дніпровський будівельник», що видавалась органом парткому, будівкому та управління будівництвом комбінату ЗС за 1937 – 1939 рр. Дійшли до нашого часу й випуски газет «Дніпровський алюміній» (ДА) Дніпровського алюмінієвого заводу (ДАЗ), що виходила щоденно з 12.05.1932 р. З 1947 р. газета цього ПП виходила під назвою «За алюміній» (РФ). Із Алюмінієвим заводом тісно пов'язана й газета «За більшовицькі темпи» (пізніше – «Знам'я перемоги тресту «Запоріжалюмінбуд», що перебував у складі ДАЗ в якості будівельного підрозділу. У 1932 р. був завод збудований Завод інструментальних сталей (ЗІС), який спочатку був у складі ЗС, а з 1939 р. став самостійним підприємством – «Дніпроспецсталь» (ДСС). На ньому видавали газету «Сталінець» (1933 – 1956 рр.), яка пізніше виходила під назвою «Електрометалург» (1958 – 1991 рр.). З 23.12.1935 р. в м. Запоріжжі

розпочав свою діяльність Магнієвий завод ДПК. Партійними органами, профкомом та заводоуправлінням видавалась газета «Дніпровський магній» (згодом – «Нова техніка»). Якщо говорити про періодичну пресу інших, менших за розмірами колективів, заводів ДПК, маємо згадати наступні. Так, органами Запорізького коксохімічного заводу з серпня 1934 р. випускалась газета «Коксовик» (пізніше «Коксохімік»). На Дніпровському карбурдному заводі (Запорізькому абразивному комбінаті) виходила газета «Передовик виробництва» (пізніше – «Трибуна новатора». На Запорізькому феросплавному заводі з 1967 р. виходила газета «Феросплавник».

Приступаючи до розбору змісту публікацій багатотиражок ДПК, відзначимо, що першочергово важливим завданням для джерелознавства періодики є дослідження її жанрів. В газетах ПП м. Запоріжжя 1930 – 1980-х рр. використовувалися різні жанри та форми. Враховуючі особливості періодичних друкованих видань, при вивченні газетного фонду можна визначити класифікацію періодики за матеріалом, що в них міститься:

1) *Законодавчі* або інші *нормативно-правові* акти, що містяться в багатотиражних виданнях ПП. Треба зазначити, що документи публічно-правового характеру набували чинності, як правило, з моменту публікації та діють в тому вигляді, в якому надані оголошенню. Відзначимо, що в заводські періодиці радянської доби тексти законодавчих актів у оригіналі публікувалися у виключних випадках, наприклад: публікація вироку Військової колегії Найвищого суду СРСР у справі про вбивство С. М. Кірова⁵; тексти міжнародних угод: текст «Договору про радянсько-німецький кордон», «Комюніке про укладення госп. угоди між СРСР і Німеччиною (1941)⁶.

У більшості ж подавалися скорочені їх варіанти, які були максимально зрозумілими читацькій аудиторії тогочасного «пролетаріату, наприклад: передовиця із популярним переказом змісту постанов XVI-го з'їзду РКП(б), який відбувся з 26.06. по 13.07.1930 р.: «Енергійно здійснюймо постанови...», «Опрацьовуємо постанови...», «Схвалюємо постанови...»⁷; передовиця: «XIII-й Всеукраїнський з'їзд Рад закінчив свою роботу: Заключна промова тов. Г. І. Петровського» (1935)⁸ і т.д.

У окремі періоди радянської доби подібного роду публікації ставали домінуючими, як-от у

⁵ Дніпровський алюміній. 01.01.1935. № 1 (346).

⁶ Дніпровський металург. 12.01.1941 р. № 10 (1984).

⁷ Дніпробуд. 03.08.1930 р. № 59 (170).

⁸ Дніпровський металург. 25.01.1935 р. № 20 (170).

роки пізнього сталінізму, коли лещата ідеологічного диктату було закручено найбільш щільно. Наприклад, у випуску газети «За алюміній» за 01.01.1948 р., про те, що він є новорічним нагадує лише лаконічне привітання «З Новим роком товарищі!» у правому верхньому куті, зроблене маленьким кеглем шрифту. Переважну частину номеру складають навіть не повідомлення про життя ДАЗ, а інформація про пленуми ЦК КП(б)У, указ про скликання Верховної Ради УРСР, результати виборів у місцеві ради Запорізької області і т.п.⁹

Слід відзначити, що подібні «ознайомчі» публікації для заводчан, свого роду «політінформації» були звичайною практикою заводської преси за всієї радянської доби, аж до розпаду СРСР (1991) включно. В силу того, що такого роду публікації не дають нам змоги дослідити «живу» історію трудящих ДПК, ми обмежимося тим, що даємо загальне уявлення про них. На жаль, саме вони займали до 50 % й більше всього інформаційного матеріалу багатотиражок ПП.

2) *Діловодні документи* також зустрічаються в періодичних виданнях доволі часто. Багато з них відносяться до так названих оперативних публікацій, саме виконання яких було складовою частиною управління та діловодства на заводах.

Серед найбільш ранніх, за часом появи, та показових за змістом, згадаємо передовицю в газеті «Дніпробуд» під назвою «Жодного недовиконаного кубометру», в якій подано таблиці із зазначенням кількості кубометрів бетону, залитого в тіло греблі на різних її ділянках за першу половину серпня 1930 р.¹⁰ Або ж передовицю «Укріпити партійне керівництво низовою пресою» була пов'язана із тим, що для ДАЗ в новому 1935-му році було в 2,5 рази, в порівнянні із попереднім, збільшено план (в якості додатку публікувалися конкретні директивні документи, в яких вказувалися кількісні показники плану)¹¹.

В якості публікації директивного розпорядження в газеті ЗС «Дніпровський металург» можемо згадати й передовицю із переказом промови першого секретаря Дніпропетровського обкому М.М. Хатаєвича на пленумі Запорізького міськкому ВКП (б) «Завоювати Запоріжжю передове місце!» (12.02.1935 р.)¹².

З газетних публікацій інших жанрів назвемо: репортаж (літературизований витяг з протоколу) наради інженерно-технічного активу заводу

ЗС – «Вказівки тов. Сталіна – програма робіт»¹³; зведення даних про обробку вагонів на ДАЗ за 02.01.1935 р. у традиційній рубриці «Транспорт» (інформацію подано сухо, статистично – прийнято/здано/залишок)¹⁴; текст договору про соцзмагання колективів ЗС і «Криворіжсталі», підписантами яких були директори, парторги, профорги та по 4-5 робітників від бригад і цехів цих найбільших ПП металургійної галузі тодішньої УРСР¹⁵.

Публікації цієї видової підгрупи, так само, як і попередньої, не багато можуть дати для дослідження соціальної історії чи історії повсякдення колективів ДПК, однак демонструють більшу інформативність, оскільки містять цілком конкретну складову відомостей про практики та моделі управління промисловістю тих років, кількісні характеристики діяльності ПП і т.д.

3) *Інформаційно-оповідальні документи й тексти*: зведення, огляди, повідомлення, оголошення, замітки, хроніки, інформація, які були підготовлені для публікації редколегіями газет, являють собою наступну сходинку на шлях від макро- до мікро-рівня дослідження історії робітників ДПК м. Запоріжжя. Специфічною рисою цього виду джерел є те, що в них, у *довільній формі* переказувалася подія. Переважна частина такого роду матеріалів подавалася у вигляді заміток у хронікальних або інформаційних рубриках: публікації «Жодних відставань!», «Наступили вирішальні місяці!», «Монтаж турбіни на ГЕС»¹⁶.

Сюди ж ми відносимо й інформаційні дайджести – добірки матеріалів, які скорочено давали уявлення читачеві про якісь важливі події в тогочасному СРСР чи за кордоном. Показовою є рубрика газети «Дніпровський алюміній» «Герої боїв із білофінами», чю появу викликала розв'язана проти Фінляндії збройна агресія, із замітками на кшталт «Переполох у фінських окопах», «Мужні артилеристи», «Воїни Робітничо-селянської Червоної армії у полон не здаються!»¹⁷. Як правило, то були «вижимки» з центральних газет. Подібними за формою були й дайджести про події міжнародних відносин, як-от у рубриці «За кордоном», наприклад – «Франко-італійські переговори ускладнюються»¹⁸ або «Об'єднаний маніфест Компартії і Незалежної робітничої партії Англії»¹⁹.

⁹ За алюміній. 01.01.1948. № 01 (64).

¹⁰ Дніпробуд. 14.08.1930 р. № 62 (173).

¹¹ Дніпровський алюміній. 26.01.1935. № 21 (367).

¹² Дніпровський металург. 15.02.1935 р. № 38 (188).

¹³ Дніпровський металург. 09.01.1935 р. № 8 (158).

¹⁴ Дніпровський алюміній. 04.01.1935. № 4 (349).

¹⁵ Дніпровський металург. 19.01.1941 р. № 16 (1990).

¹⁶ Дніпробуд. 03.08.1930 р. № 59 (170).

¹⁷ Дніпровський алюміній. 15.02.1940. № 37 (1775).

¹⁸ Дніпровський алюміній. 04.01.1935. № 4 (349).

¹⁹ Дніпровський алюміній. 06.01.1935. № 6 (351).

Маємо констатувати, що контроль партійних органів за діяльністю заводської преси був всеохоплюючим у всі роки радянської доби. Той же таки «Дніпровський металург» у 1960-х обзадовується постійно діючою рубрикою «У парткомі заводу», що подавала огляди постійної діяльності цього органу, щоб робітники мали уявлення про це²⁰.

4) З джерел особового походження в заводській пресі того часу друкуються біографічні відомості про робітників, інтерв'ю, їх спогади, листи до або від редакції.

Останні – листи – складали основу газетної рубрики, яку узагальнено можна назвати «редакційна пошта». У ній друкувалася (іноді з відповідями) добірки листів робітників, які надходили до органів влади, керівництва ПП або до редакцій газет²¹. Цей вид публікацій у заводській періодиці є цінним носієм «антропологічної» інформації про повсякденні практики жителів м. Запоріжжя – заводчан ДПК. Саме публікації подібного роду є такими, які змушують вести розмову про багатотиражки ПП як про цінне історичне джерело, а не просто як про офіційно-пропагандистські тексти.

Зауважимо, що подібні рубрики започатковуються вже в перші роки видання промислової преси в м. Запоріжжя – на зламі 1920/30-х років. Тут уподобаємо рубрику «З рабкорівських листів»: замітки «Виконати пропозиції робітників» (про побутові негаразди у гуртожитках Дніпробуду)²²; «Про Глушкова Миколу» [про «буржуазні» звички бухгалтера – А.П.]²³; «“Чужих” – геть із будівництва!» – про те, що на Дніпробуді знайшли притулок багато розкуркулених селян, яких пропонують «зачистити»²⁴; «Новий осередок безбожників на Дніпробуді»²⁵ і т.п.

Небезсумнівним нам видається той факт, що всі ці звернення до редакцій газет писалися власне робітниками, а не газетярами. Подивимося на лист до редакції ДМ – «Електрозварники не отримують спецодягу», за підписом «Електрозварник». Наявність заголовку наводить нас на думку про те, що цей та подібні йому «листи» продукувала сама редколегія газети, згідно виданого «темнику»²⁶.

Подекуди, співробітники редакцій писали «самі до себе». Показовою в цьому відношенні є рубрика «За сигналами “Дніпровського металурга”» із заміткою «Костіна з роботи знята» (про звільнення експедиторки магазину № 20 ЗС за перебої із підвезенням хлібу)²⁷. Безкультур'я обслуговуючого пролетарів персоналу, яке тоді було скоріше правилом, аніж виключенням, жорстко таврувалося у регулярній рубриці ДМ «З пісочком», де розповідалося про те, як співробітниця їдальні № 18 ЗС сушать свої мокрі валянки на гарячих каструлях із борщем (!)²⁸.

Аналогічні рубрики функціонували у випусках усіх газет ДПК. Наприклад, побут робітників ДАЗу характеризують замітки та звернення до редакції ДА із промовистими назвами «Коли ж буде мило?», «У червоному кутку сушать білизну!», «Чистота в гуртожитку залежить від мешканців»²⁹; «На 2 душі – 5 кіло хліба», «Спекулянта спіймано», «Продаж хліба почали із запізненням»³⁰.

Вектор викриття соціально-побутових негараздів, заданий у перше десятиріччя існування газет ДПК, протримався до 1991 р. включно. Наприклад, можемо констатувати наявність у 1940-х рр. у ЗА рубрики «На побутові теми» із серією репортажів «Забуті селища» про негаразди мешканців селищ № 8, 11 і 12: перебої із водопостачанням, проблеми із термоізоляцією та опаленням бараків, перебої із торгівлею хлібом ...³¹. Чи-от у 1960-х рр. рубрики ДМ «Відділ особливих справ», яка займалася критикою алкоголіків, прогульників і їм подібних (обов'язково із карикатурами)³². Рубрика «Із редакційної пошти», тих же часів, також часто інформувала про «перекуси на місцях», як-от заміткою «Злощасний біфштекс» вона у 1001-й раз звертала увагу на незадовільну роботу їдальні ЗС³³. І так, через роки «застою», аж до «перебудови» й до фінішу існування СРСР: розгромна стаття про жіночий гуртожиток № 1 ПП Дніпрогес-2, в якому не дотримувались пропускового режиму й сторонні чоловіки перебували навіть після 23-00, влаштовуючи пиятики та все що до них додавалось³⁴, або про проблеми гуртожитку Дніпробуду-2 по вул. Бородинська б-а у м. Запоріжжя:

²⁰ Дніпровський металург. 01.01.1969 р. № 01 (4238); 17.01.1969 р. № 06 (4243); 22.01.1969 р. № 01 (4244); 05.02.1969 р. № 11 (4248); 19.02.1969 р. № 15 (4252).

²¹ Вычуб Г. С. Письма трудящихся в системе массовой работы газеты. М.: Издательство МГУ, 1980. С. 8–10, 15–17.

²² Дніпробуд. 14.08.1930 р. № 62 (173).

²³ Дніпробуд. 23.08.1930 р. № 65 (176).

²⁴ Дніпробуд. 27.08.1930 р. № 66 (177).

²⁵ Дніпробуд. 30.08.1930 р. № 67 (178).

²⁶ Дніпровський металург. 26.01.1935 р. № 21 (171).

²⁷ Дніпровський металург. 15.02.1935 р. № 38 (188).

²⁸ Дніпровський металург. 29.01.1941 р. № 23 (1997).

²⁹ Дніпровський алюміній. 06.01.1935. № 6 (351).

³⁰ Дніпровський алюміній. 20.01.1935. № 17 (363).

³¹ За алюміній. 30.01.1948. № 05 (68); 06.02. 1948. № 06 (69).

³² Дніпровський металург. 01.08.1969 р. № 61 (4468).

³³ Дніпровський металург. 06.08.1969 р. № 62 (4469).

³⁴ Дніпробудівець. 16.08.1975. № 63 (143).

несправні каналізація та водогін, черги на кухні, антисанітарія³⁵.

До речі, проблема ліквідації в робітничому середовищі бази для численних епідемій стояла гостро, особливо наприкінці 1920-х – середині 1950-х рр. Постійними на сторінках багатотиражок були публікації про те, як запобігти їх спалахам: текст лекції доктора Славіна «Про глистів», в якій відзначався високий рівень зараження гельмінтами серед дітей робітників ПП м. Запоріжжя – 85 % (!)³⁶; замітка «На боротьбу із венеричними захворюваннями!»³⁷. Маємо й постійно діючу рубрику «Поради лікаря» у газеті ЗА: статті санінспектора М. Ревзона про те, як вберегтися від захворювання висипним і черевним тифом. Основний упор при цьому робився на незадовільному стані гігієни і санітарії у середовищі робітників та факторах педикульозу та забруднення вод фекаліями на барачних селищах м. Запоріжжя³⁸. Станом на другу половину 1950-х рр., у зв'язку із стабілізацією економічної ситуації, проблема запобігання епідемій відійшла на другий план. При цьому хронічний дефіцит харчових продуктів та впровадження у повсякденний побут мешканців м. Запоріжжя, регіону та країни в цілому кустарних засобів зберігання заготівок породили іншу біду – отруєння. Відображенням цього є стаття «Попередження ботулізму» у рубриці «Куточок лікаря» в газеті «Дніпробудівець», яка інформувала про способи безпечного приготування домашньої консервації³⁹.

Ряд публікацій тих років був присвячений боротьбі із злочинністю в середовищі робітників. Здебільшого йшлося про дрібні правопорушення й карні злочини – хуліганство, крадіжки, бійки, спекуляції, порушення паспортного режиму й т. ін. Рубрика «Події»: крадіжка на 6-му робітничому селищі; понаднормовий продаж хлібу «по-блату» у магазині ЗС; виявлено розкуркуленого Федора Д., який із підробленим паспортом влаштувався на завод. У іншій рубриці цієї ж газети – «Суд» – йшлося про викриття ще одного розкуркуленого П. Ф. Западного, який приїхав на Дніпробуд, але працювати не став, а жив за рахунок спекуляції, за що й був засуджений товариським судом⁴⁰.

Частина публікацій стосувалася викривлень у соціальній сфері: «Немає догляду дітей» (про те, що на робітничих селищах до них всім байдуже,

замість відвідування шкіл та гуртків – самі дворові ігри та пустощі на межі із хуліганством)⁴¹, «Коли настає вечір» (про дозвілля заводської молоді – тиняння по кімнатах, спиртні напої та частушки із матюками і т. д., замість відвідування клубів і гуртків⁴². Або ж рубрика «Школа і сім'я» в ДА зі статтю «Чому Володя Макаренко відстає у навчанні», в якій йшлося про 12-річного сина працівника ДАЗ, який не відвідував школу, замість того спекулюючи цигарками і різним крамом, крав у однокласників, палив і т. д.⁴³. Були й екстраординарні випадки. Так, у рубриці «Суд» ДМ розповідалося про спробу вбивства 19-річною дружиною одного з працівників ЗС свого малолітнього пасерба (облила гасом і підпалила), за що її засудили на 6 років ув'язнення⁴⁴.

Подібного роду публікацій у багатотиражках ПП у 1930-50-х рр. було настільки багато, що органи цензури й партійного контролю були змушені вдаватися до рекомендацій по їх обмеженню. Так, у 1957 р. Головліт зауважував, що велика кількість матеріалів про прогули, пияцтво, хуліганство та інші аморальні провини, явно витісняють інші потрібні теми, приводять до висновку про масовість девіацій серед пролетарів, що було явним «очорненням гегемона епохи»⁴⁵. Однак, подібні заборони не могли вирішити самої сутності проблеми: внаслідок специфічних важких умов роботи на ПП ДПК, які супроводжувалися побутовими негараздами й дефіцитом, помноженим на невисокий культурний та освітній рівень, основна маса пересічних працівників та членів їх родин, являли собою гарний ґрунт для розквіту девіацій і злочинності.

Зрозуміло, що партійно-радянське керівництво м. Запоріжжя не могло не вживати кроків до виправлення ситуації. Газетам в цьому процесі відводилася важлива роль. З метою профілактики, з січня 1975 р., згідно рішення Ленінського райкому КПУ м. Запоріжжя було започатковано сторінку (розворот) «Людина і закон», назва якої дублювала назву загальносоюзного журналу, що видавався із 1971 р., але була насичена місцевими матеріалами. Ця рубрика була обов'язковою до друку в газетах «Дніпробудівець», «Електротехнік», «Знамя перемоги», «Імпульс» та інших ПП ДПК. Редактором сторінки став заступник началь-

³⁵ Дніпробудівець. 18.02.1978. № 14 (402); 08.04.1978. № 28 (416).

³⁶ Дніпровський металург. 14.02.1935 р. № 37 (187).

³⁷ Дніпробуд. 14.08.1930 р. № 62 (173).

³⁸ За алюміній. 16.01.1948. № 03 (66); 05.03.1948. № 10 (73).

³⁹ Дніпробудівець. 21.07.1977. № 57 (341).

⁴⁰ Дніпровський металург. 22.01.1935 р. № 22 (172).

⁴¹ Дніпровський алюміній. 16.04.1935. № 87 (428).

⁴² Дніпровський алюміній. 10.05.1935. № 106 (446).

⁴³ Дніпровський алюміній. 11.05.1935. № 107 (447).

⁴⁴ Дніпровський металург. 22.04.1935 р. № 93 (243).

⁴⁵ Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953 – 1991): українська версія / Наук. ред. Турченко Ф. Г. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. – С. 155–156.

ника Ленінського РВУ МВС у Запорізькій області підполковник В. Пірогов. Основна інформація стосувалася робітників ПП, які скоїли різноманітні правопорушення – хуліганство, ДТП (включно із летальним наслідком), домашнє насильство і т.д. Як правило, всі фігуранти перебували в стані алкогольного сп'яніння. Нерідкими, згідно вміщених статей, були й злочини «робітничої молоді» (учнів СПТУ): тут переважали угони транспортних засобів – мотоциклів і мопедів – із подальшим розкомплектуванням⁴⁶. У цьому ж контексті показово є стаття в ЗА «Перед судом товаришів», з якої виходило, що за 1977 р. лише робітників цього цеху у міському медвितверезнику побувало 39, затримано міліцією за порушення громадського порядку – 45, заарештовано – 16, ними ж здійснено 57 прогулів (508 людино-годин)⁴⁷. Чи-от стаття «Пияцтво – шлях до злочину» (автор – помічник прокурора м. Запоріжжя А. Васюк), у якій описується життєва ситуація кількох учнів СПТУ при ДАЗі, засуджених за розбої та грабежі, які вони скоїли напідпитку⁴⁸.

Зауважимо, що газети ПП ДПК радянського періоду сповна відображають комплекс заходів, до яких вдавалася влада задля виховання запорізьких робітників як представників «прогресивної» й креативної сили соціальних перетворень. Слід вказати на декілька засобів формування «нвої людини» на ПП ДПК: прищеплення змагального духу (потрібного для участі у виробничих соц.змаганнях) шляхом заохочення до занять спортом: висвітлення першості ДАЗ (всього – 4 команди) із волейболу. Туди ж можемо віднести замітки С. Василенка «Вечір щасливої юності» (про роботу гуртків для дітей і юнацтва на базі ПК ДАЗ) і В. Ланда «На березі Дніпра» (про зимовий відпочинок на базі заводу на о. Хортиця для школярів-відмінників). У око впадають інформаційні блоки, які свідчать про високий рівень комуністично-патріотичної прокочки дітей і підлітків, мілітаризований характер гуртків для них, тенденційний добір літератури в бібліотеках для юнацтва⁴⁹.

Оскільки 1930 – 1940-і роки ознаменувалися в українській історії двома масштабними штучними голодоморами, певний інтерес для дослідників соціальної історії являють спроби включити заводську періодичну пресу у забезпечення робітників продовольством. Окрім традиційної для радянської доби роздачі землі під городи, редколегії намагалися

давати «корисні поради» з ведення сільгоспробіт. Втім, «корисними» їх можна було вважати вельми умовно. Наприклад, у березні 1947 р. ДМ опублікувала на передніх шпальтах статтю сумнозвісного «академіка» Т. Д. Лисенка «Резерви збільшення посівного матеріалу» картоплі, в якій наголос робився на можливості її вегетативного розпложення за рахунок паростків-«оченят» (і це на тлі розгрому генетики в СРСР, який очолив він сам)⁵⁰.

З метою підвищення освітнього рівня робітників, редколегії газет інколи публікували матеріали про відкриття на території ДПК (стаття археолога Г. Мартенса «Таємниці тисячоліть: археологічні дослідження у верхньому б'єфі Дніпра»)⁵¹, відвідування м. Запоріжжя письменниками (стаття «Письменник Ф. Гладков на Дніпрогесі»)⁵², художниками та іншими діячами культури.

Участь міської інтелігенції, у процесі виховання та просвіти заводчан, була постійною. Стаття «Шевченко й Катеринославщина» оповідала заводчанам про подорож Кобзаря краєм у 1843 р., його поетичні рефлексії з цього приводу. Звісно ж, що наголос робився на поневоленому становищі селянства, перспективах його боротьби за своє «класове звільнення» і т. д.⁵³. У червні 1940 р. співробітник Запорізького краєзнавчого музею С. Нарельський опублікував у газеті ДА статтю «Знати історію свого міста!», в якій розповідалося про експозиційні зали музею, важливість його експонатів для розширення обріїв знання заводчан⁵⁴. Значні зусилля докладалися до заохочення робочих до читання: стаття-інструкція «Як читати книги», подана до газети ЗА завідувачкою технічної бібліотеки ДАЗ. На конкретних прикладах вона розповідала що то таке картотека й покажчики, як шукати потрібну технічну літературу. Уділялася увага й культурі оформлення бібліографії та цитувань⁵⁵.

Поруч із цими, в цілому позитивними, спробами радянсько-партійного активу підвищити культурно-освітній рівень працівників ДПК, маємо й свідчення про спроби насаджування ним заводській молоді цензурованих естетичних уподобань. У контексті загальної для всієї радянської доби тенденції боротьби із «низькоукліном перед Заходом» слід розглядати віршований фейлетон К. Валентинова у газеті ЗА під назвою «Клубний брак», про переважання в танцювальному репертуарі клубу

⁵⁰ Дніпровський металург. 04.03.1947 р. № 16 (2003).

⁵¹ Дніпровський металург. 21.04.1935 р. № 92 (242).

⁵² Дніпровський металург. 24.04.1935 р. № 95 (245).

⁵³ Дніпровський алюміній. 12.10.1938. № 235 (1368).

⁵⁴ Дніпровський алюміній. 06.06.1940. № 129 (1867).

⁵⁵ За алюміній. 25.03.1977. № 23 (3976); 26.03.1977. № 24 (3977).

⁴⁶ Дніпробудівець. 11.01.1975. № 03 (83); 20.08.1977. № 66 (350).

⁴⁷ За алюміній. 11.03.1978. № 20 (4071).

⁴⁸ За алюміній. 23.09.1978. № 75 (4126).

⁴⁹ Дніпровський алюміній. 05.01.1940. № 4 (1742).

ЗАС «західних» музики та танців – фокстрот, танго, блюз, лінді-хоп, джаз, бостон, кукарача⁵⁶.

Присутні серед публікацій і зразки антирелігійної риторики. Так, напередодні Великодня (в 1980 р. – 06.04.)⁵⁷, у газеті ЗА з'явилась стаття «Латки на дірявому каптані релігії», автором якої був М. Корпань, голова ради з пропаганди атеїстичних знань при парткомі ДАЗ. Головний меседж статті – «Релігія – випари духовного алкоголю, що туманять свідомість віруючого робітника»⁵⁸. Певного комізму публікації, на нашу думку, додає те, що її автор не мудруючи, переробив образне визначення релігії, зроблене Карлом Марксом у роботі «До критики гегелівської філософії права» (1844), замінивши несповна зрозуміле для простого заводчанина слово «опіум» на звичне «алкоголь»⁵⁹. Його ж перу належить й стаття «Про шкідливість обряду хрещення дітей», в якій він розбирає християнське таїнство з прагматичних позицій медицини та гігієни (антисанітарні умови, низька температура води в купелі та протяги). При цьому він зазначав, про відомі йому випадки, коли навіть члени ЛКСМУ, з числа молодих працівників, піддаються на умовляння старших членів родин та погоджуються на хрещення дітей⁶⁰.

Матеріали, опубліковані у багатотиражках ДПК м. Запоріжжя радянської доби, дають велику кількість даних щодо того, яким чином комуністична влада конструювала в регіоні нові надетнічну (радянську) та соціальну (робітничу) ідентичності. З них видно, що преса була знаряддям не тільки насадження комуністичної ідеології, але й русифікації (звісно ж, під виглядом інтернаціоналізму). Так, цілий розворот ДА було присвячено першій річниці роботи російського драмколективу на базі ДАЗ, включно із груповими й індивідуальними фото учасників⁶¹. Або ж, упродовж зими-весни 1949 р. на шпальтах ДМ з'явилося кількадесятеро заміток про хід підготовки та святкування 150-річчя від дня народження російського поета О. С. Пушкіна: читання в цехах і гуртожитках, концерти у ПК Металургів (ЗС), де виконувались арії і романси на його вірші у виконанні заводчан і т. д. І при цьому всьому, куца замітка в рубриці «Наш календар» з нагоди 33-ї річниці смерті українсько-

го генія І. Я. Франка (рос. мовою), з неодмінним наголосом на тому, що він був соціал-демократом, революціонером і прибічником братерства двох слов'янських народів...⁶². Звичним явищем на ПП ДПК у другій половині ХХ ст. стали «Дні російської культури». Зокрема, маємо згадки про їх проведення на Дніпрогесі⁶³.

Промовистою в цьому сенсі є стаття «Оце так фахівець!». У ній йдеться про те, що на ДАЗ традиційно працевлаштовують випускників Волховського алюмінієвого технікуму (РСФСР). Відзначалося, що більшість із них є кваліфікованими спеціалістами, однак трапляються й виключення. Так, електролізник Н. Єгоров за перші три місяці своєї роботи примудрився здійснити три прогули та один раз потрапити до медвитверезника⁶⁴. Цей випадок цікавий не тільки в контексті вивчення соціальних девіацій, а й тим, що він відображає зусилля радянської влади, неодмінно спрямовані на русифікацію індустріальних міст південно-східної України, зміни їх етно-соціальних рис за рахунок цілеспрямованих підселень «молодих фахівців» з російських регіонів.

В той же час, не можна оминати увагою й випадки, коли певні рубрики заводських багатотиражок співробітники їх редакцій намагалися, нехай і формально, зробити менш знеособленими в етнічному сенсі. Як вже йшлося вище, текстова й візуальна сатира, як інструмент і метод впливу на ситуацію в робочих колективах ПП ДПК також розвивалися й постійно вдосконалювалися. При цьому, цікавими були спроби робітників редколегії додати їм бодай мінімального, наскільки це було можливим в умовах більшовицького тоталітаризму та деукраїнізації сталінських часів, національного та регіонального забарвлення⁶⁵. Наприклад у 1949 р. на сторінках ДМ з'являється такий собі «Дід Макар – запорізький сталевар», який начебто надсилав до газети листи. Його образ візуалізувався у виконаному у вигляді шаржу зображенні літнього чоловіка у заводській роботі, який посміхається. Вислі козацькі вуса мали, попри російську мову послань, підкреслювати «запорізькість» діда. У своїх листах він, у формі віршованих фейлетонів, переповідав редакції різні побачені ним на ЗС негаразди та неподобства⁶⁶.

⁵⁶ За алюміній. 12.11.1948. № 48 (109).

⁵⁷ Великдень-1980. kalendar.pp.ua/uk/easter-1980.html. 14.10.2022.

⁵⁸ За алюміній. 03.04.1980. № 26 (4376).

⁵⁹ Маркс Карл. К критике гегелевской философии права. https://www.marxists.org/russkij/marx/1844/philosophy_right/01.htm. 04.08.2023.

⁶⁰ За алюміній. 22.05.1980. № 38 (4388).

⁶¹ Дніпровський алюміній. 16.02.1940. № 38 (1776).

⁶² Дніпровський металург. 29.05.1949 р. № 43 (2291).

⁶³ Дніпробудівець. 21.05.1977. № 41 (325).

⁶⁴ За алюміній. 20.01.1977. № 06 (3959).

⁶⁵ Хітрова Т. В. Національний контекст формування радянської історичної свідомості засобами друкованої пропаганди. Держава та регіони. Соціальні комунікації. 2011. № 1. С. 98–101.

⁶⁶ Дніпровський металург. 25.05.1949 р. № 42 (2290).

Серед публікацій багатотиражок ПП пізньорядянської доби зустрічаємо свідчення експлуатації образів козацької минувшини краю шляхом організації дійств туристично-краєзнавчого характеру. Про це інформує стаття «Шляхом запорізьких козаків», авторства бригадира БМУ-2 (будівельно-монтажне управління) Дніпробуду А. Межебицького, яка являла собою репортаж про подорож водномоторників Дніпробуду за маршрутом Хортиця (Запоріжжя) – Очаків у серпні 1977 р. У плаванні взяли участь екіпажі двох дюралюмінієвих човнів «Прогрес», оснащені моторами «Вихор». Загальна відстань пройдених водних шляхів сягнула 1000 км. Особливий наголос автором було зроблено на відвідуванні ним та його товаришами акваторії Каховського водосховища біля гирла р. Чортомлик «де була Стара Січ»⁶⁷.

Більш виразні й відверті спроби плекання української ідентичності на ПП були пов'язані із культурною сферою, наприклад із театральним життям. Так, 30.05.1980 р. у ПК заводу ДАЗ відбулася прем'єра спектаклю «Фараони (Хто в домі господар)» українською мовою, в основу якого лягла комедійно-сатирична п'єса О. Коломійця, 1959 р.)⁶⁸. Всі актори й сам постановник були заводчанами – токар, тесля, електролізничники та ін.⁶⁹. Вважаємо, що це та подібні до нього дійства значною мірою сприяли консолідації україноцентричного елемента всередині заводського колективу, запобігали ментальній асиміляції та русифікації.

Не можна оминати увагою й публікації газетами ДПК матеріалів, які ми можемо віднести до джерел особового походження – інтерв'ю, біографій, спогадів заводчан. Зокрема, маємо випадок, коли цілий розворот газети ДА було присвячено нарисам про передових працівників ДАЗу – робітників, інженерів, технічного персоналу: «Майстер Сиваш», «Інженер Плющ», «Більшовицький стиль праці ...»⁷⁰. Повеєнні роки ознаменувалися поглибленням висвітлення «червоних дат» радянського календарю у заводській пресі. Зокрема, до 23.02.1947 р. («День Радянських Армії і Флоту») у ДМ з'явилася тематична рубрика «Ми відстояли тебе, Вітчизно-матір!», в рамках якої було опубліковано короткі спогади вісьмох запоріжсталівців – учасників війни⁷¹. Зауважимо, що вони не є

надто інформативними та цінними як історичне джерело, оскільки викладені казенним стилем, зі вписуванням життєвого досвіду конкретних людей в історію макро-рівня – у великі битви у складі армій і фронтів. А до 08.03. («Міжнародний жіночий день») того ж року редакція організувала заповнення аж трьох сторінок святкового випуску матеріалами, які висвітлювали життя працівниць ЗС: просопографічні за характером статті «Жінки-депутати» (про висуванок з робочого середовища до районних, міських, обласних і т. п. рад) та «Шлях бойової слави» (про заводчанок – учасниць війни); біографічний нарис «Електрозварниця Зоркіна», репортаж «Дівчата із села Скельки» (Василівського району Запорізької області). В останньому розповідається про перебування на ПП примусово відряджених молодих (16-19 років) селянок, змушених розбирати руїни заводу⁷².

5) *Ілюстративні матеріали* (фотографії, малюнки тощо), з одного боку є частиною джерела, в якому містяться, а з іншого, можуть виступати як самостійне джерело. ФД дає унікальне, наочне уявлення про реальні події минулого, що має документальний характер і набуває значення документа епохи. Згадаємо про кілька подібних публікацій, які, без перебільшення, дають уявлення, про характер газетного зображального ряду всіх заводських багатотиражок від початку 1930-х і аж до 1991 р. Наприклад, фото «Добровільні бригади у котловані середнього протоку»⁷³, «Установка набивних електродів на печах ферохрому Феросплавного заводу»⁷⁴, «Фізкультурні заняття в клубі 14-го робітничого селища м. Запоріжжя» – акробатична композиція «піраміда», яку утворили 10 парубків і дівчат⁷⁵. Частіше всього текстова частина газетної публікації обмежувалася додаванням 1–2 фото, хоча подекуди й носила характер фоторепортажу. Наприклад, до 60-річчя т. зв. «Жовтня» (більшовицького перевороту 1917 р.) у газеті ЗА було опубліковано фотозвіт «Чим володіють алюмініщики»: фотографії ПК ДАЗ, заводського профілакторію, бази відпочинку на о. Хортиця та піонертабору на селищі Великий Луг м. Запоріжжя, із вказівкою на кількість місць⁷⁶. Зауважимо, що вони з початку мали вторинний характер, не відрізнялися гарною якістю (через невисокий рівень поліграфії) та являють інтерес лише в тому

⁶⁷ Дніпробудівець. 03.09.1977. № 70 (354).

⁶⁸ Коломієць Олексій «Фараони». <https://osvita.ua/school/literature/k/69864/> 15.03.2023.

⁶⁹ За алюміній. 29.05.1980. № 40 (4390).

⁷⁰ Дніпровський алюміній. 01.01.1935. № 1 (346).

⁷¹ Дніпровський металург. 23.03.1947 р. № 14 (2000).

⁷² Дніпровський металург. 08.03.1947 р. № 17 (2004).

⁷³ Дніпробуд. 11.08.1930 р. № 61 (172).

⁷⁴ Дніпровський металург. 06.01.1935 р. № 6 (156).

⁷⁵ Дніпровський металург. 11.01.1935 р. № 10 (160).

⁷⁶ За алюміній. 05.11.1977. № 87 (4038).

випадку, коли не вдалося виявити першоджерело з якого робилась газетна ілюстрація.

Підводячи підсумок нашої наукової розвідки, ми маємо зауважити наступне. Поява великої кількості багатотиражних газет промислових підприємств на теренах тодішнього СРСР, починаючи із кінця 1920-х рр., була очікуваною та закономірною подією. Необхідність пришвидшення темпів радянської нації населення, особливо робітників, у поєднанні із курсом на тотальну ліквідацію неписьменності, зробили періодичну пресу самим простим та ефективним інструментом контролю за виробництвом, слідкування за охопленням заводськими партійними та комсомольськими організаціями всіх сфер життя, в тому числі й тих, які знаходилися у приватній сфері життя людини – побут, сім'я, світогляд та ідентичності.

Оскільки м. Запоріжжя стало місцем побудови одного із гігантів індустріалізації – Дніпровського промислового комплексу, який являв собою конгломерат енергетичних і металургійних ПП, для розвитку на них періодично були створені самі сприятливі умови. Результатом було виникнення 12–15 (кількість коливалася в різні часи) газет, річні підписки яких зберіглися та дійшли до нашого часу у відносно повному вигляді. Аналіз їх публікацій, здійснений нами із міждисциплінарних позицій історичного джерелознавства, текстології та

журналістики показує, що багатотиражні газети ПП м. Запоріжжя являють собою багатокомпонентну сукупність документальних і нарративних текстів, доповнених зображеннями – фотографіями та малюнками. Їх інформативність для дослідження історії та повсякденного життя місцевих робітників є різною.

Найменший інтерес в науково-пізнавальному плані становлять публікації офіційних актових матеріалів комуністичної партії та радянського уряду, інформаційні замітки про події внутрішнього та зарубіжного життя, які були тотожними для всієї преси тогочасної УСРР/УРСР. Більш наповненими конкретикою є місцеві матеріали – обласного та міського рівня, які можуть прислужитися для вивчення багатьох аспектів регіональної економічної історії – документи поточного діловодства ПП ДПК, зі статистичними зведеннями. Справжньою скарбницею інформації для реконструкції соціальної історії та історії повсякдення запорізьких робітників радянської доби стали комплекси листів до керівництва ПП та відповіді них, матеріали постійних рубрик газет, спрямовані на висвітлення проблем соціально-побутової та культурної сфери. Фактично, саме вони підносять заводські багатотиражки на рівень першоджерела, без якого деталізоване вивчення досліджуваної нами проблеми не виявляється можливим.

References

- Kolomiets Oleksii. Faraony [*Pharaohs*]: <https://osvita.ua/school/literature/k/69864/> 15.03.2023. [In Ukrainian].
- Marks Karl. K kritike gegelevskoy filosofii prava [*Toward a Criticism of the Hegelian Philosophy of Law*]: https://www.marxists.org/russkij/marx/1844/philosophy_right/01.htm. 04.08.2023. [In Russian].
- Velykdeni 1980 [*Orthodox Easter-1980*]: kalendar.pp.ua/uk/easter-1980.html. 14.10.2022. [In Ukrainian].
- Vyichub G.S. Pisma trudyaschihsya v sisteme massovoy raboty gazety [*Letters of workers in the system of mass work of the newspaper*]. M.: Izdatelstvo MGU, 1980. 39 s. [In Russian].
- Dnirobud [*Construction of the Dnipro Hydroelectric Station*]. 03.08.1930. № 59 (170); 11.08.1930. № 61 (172); 14.08.1930. № 62 (173); 23.08.1930. № 65 (176); 27.08.1930. № 66 (177); 30.08.1930. № 67 (178).
- Dnirobudivets [*Worker at the construction of the Dnipro Hydroelectric Station*]. 11.01.1975. № 03 (83); 16.08.1975. № 63 (143); 21.05.1977. № 41 (325); 21.07.1977. № 57 (341); 20.08.1977. № 66 (350); 03.09.1977. № 70 (354); 18.02.1978. № 14 (402); 08.04.1978. № 28 (416).
- Dnirovskii aliuminii [*Dnipro aluminum*]. 01.01.1935. № 1 (346); 01.01.1935. № 1 (346); 04.01.1935. № 4 (349); 06.01.1935. № 6 (351); 20.01.1935. № 17 (363); 26.01.1935. № 21 (367); 16.04.1935. № 87 (428); 10.05.1935. № 106 (446); 11.05.1935. № 107 (447); 12.10.1938. № 235 (1368); 05.01.1940. № 4 (1742); 06.06.1940. № 129 (1867); 15.02.1940. № 37 (1775); 16.02.1940. № 38 (1776).
- Dnirovskii metalurg [*Dnipro metallurgist*]. 06.01.1935. № 6 (156); 09.01.1935. № 8 (158); 11.01.1935. № 10 (160); 12.01.1941. № 10 (1984); 22.01.1935. № 22 (172); 25.01.1935. № 20 (170); 26.01.1935. № 21 (171); 14.02.1935. № 37 (187); 15.02.1935. № 38 (188); 21.04.1935. № 92 (242); 22.04.1935. № 93 (243); 24.04.1935. № 95 (245); 19.01.1941. № 16 (1990); 29.01.1941. № 23 (1997); 04.03.1947. № 16 (2003); 08.03.1947. № 17 (2004); 23.03.1947. № 14 (2000); 25.05.1949. № 42 (2290); 29.05.1949. № 43 (2291); 01.01.1969. № 01 (4238); 17.01.1969. № 06 (4243); 22.01.1969. № 01 (4244); 05.02.1969. № 11 (4248); 19.02.1969. № 15 (4252); 01.08.1969. № 61 (4468); 06.08.1969. № 62 (4469).
- Dovhopol V. M., Lytvynenko M. A., Liakh R.D. Dzhereloznavstvo istorii Ukrainskoi RSR [*Source studies of the history of the Ukrainian SSR*]. K.: Vyshcha shkola, 1986. S. 214–216. [In Ukrainian].

Za aliuminii [*For aluminum*]. 01.01.1948. № 01 (64); 16.01.1948. № 03 (66); 30.01.1948. № 05 (68); 06.02. 1948. № 06 (69); 05.03.1948. № 10 (73); 12.11.1948. № 48 (109); 20.01.1977. № 06 (3959); 25.03.1977. № 23 (3976); 26.03.1977. № 24 (3977); 05.11.1977. № 87 (4038); 11.03.1978. № 20 (4071); 23.09.1978. № 75 (4126); 03.04.1980. № 26 (4376); 22.05.1980. № 38 (4388); 29.05.1980. № 40 (4390).

Kahanov Yu. O. Radianska presa i konstruiuvannia masovoi suspilnoi svidomosti v Ukraini (1950 – 1985 rr.) [*The Soviet press and the construction of mass public consciousness in Ukraine (1950 – 1985)*] // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Zaporizhzhia, 2014. Vyp. 38. S. 213–225. [*In Ukrainian*].

Kahanov Yu. O. Konstruiuvannia «radianskoi liudyny» (1953 – 1991): ukrainska versiiia [*Construction of the «Soviet man» (1953 – 1991): Ukrainian version*] / Nauk. red. Turchenko F. H. – Zaporizhzhia: Inter-M, 2019. – S. 155–156. [*In Ukrainian*].

Makoviichuk I. M. Presa Radianskoi Ukrainy v umovakh rozvynutoho sotsializmu [*The press of Soviet Ukraine in the conditions of developed socialism*]. K.: Naukova dumka, 1978. 229 s. [*In Ukrainian*].

Nestulya L. A. Rol mnogotirazhnyih gazet v povyishenii trudovoy aktivnosti robotnikov predpriyatiy tyazheloy promyishlennosti Ukrainiskoy SSR (1981 – 1985 gg.) [*The role of large-circulation newspapers in increasing the labor activity of workers in heavy industry enterprises of the Ukrainian SSR (1981 – 1985)*]: Avtoref. dis... kand. istor. nauk: 07.00.02. K., 1989. 16 s. [*In Russian*].

Khitrova T. V. Natsionalnyi kontekst formuvannia radianskoi istorychnoi svidomosti zasobamy drukovanoi propahandy [*The national context of the formation of Soviet historical consciousness by means of printed propaganda*]. Derzhava ta rehiony. Sotsialni komunikatsii. 2011. № 1. S. 98–101. [*In Ukrainian*].